

KUR'AN'IN MEKKE'DE YAZILMASI VE MEDİNE'DE ÇOĞALTILMASI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Gönderim Tarihi: 10.05.2018

Kabul Tarihi: 30.07.2018

Mehmet Altuntaş

Dr. Öğr. Üyesi, Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslâm Bilimleri Bölümü

Dr. Assistant Professor, Bozok University, Faculty of Theology,
Department of Basic Islamic Studies

Yozgat, Turkey

maltuntas73@hotmail.com

orcid.org/0000-0003-3702-2126

Öz

Kur'an ilimleri ve tarihi konusunda eser yazan âlimlerin çoğu, Kur'an'ın Mekke'de yazılması hususunu fazlaca gündeme getirmemişlerdir. Şüphesiz bu durum Kur'an'ın yazımıyla ilgili rivayetlerin ve yazı bilenlerin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Buradan hareketle bazı Müslüman âlimler ve müsteşrikler, Kur'an'ın Medine'de yazılmaya başlandığını iddia etmişlerdir. Kur'an'ın yazılmaya başlama tarihi olarak âlimler genelde risaletin beşinci yılını esas almaktadırlar. Şüphesiz bu tarih, Hz. Ömer'in Müslüman oluşuna yönelik olarak anlatılan ve üzerinde Tâ-hâ Sûresi'nin yazılı olduğu sahifeyle ilgilidir.

Kaynaklarda bu tarihten önce Kur'an'ın yazıldığına dair bir rivayet bulunmamaktadır. Ancak, her ne kadar konuyla ilgili rivayetler yeterli olmasa da, Mekkî ayetlerdeki bazı kelime ve ifadeler, Kur'an'ın daha erken dönemlerden itibaren Mekke'de yazıldığına işaret etmektedir.

Bazı âlimler, Hz. Osman döneminde Kur'an'ın çoğaltılması esnasında Tevbe 128-129 ve Ahzab 23. ayetlerin sadece Ebû Huzeyme'de bulunduğunu ifade etmektedirler. Bu, makul bir durum değildir. Çünkü ayetlerin tamamı Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir döneminde olmak üzere iki kez yazılmıştır. Dolayısıyla bu ayetlerin Hz. Osman döneminde yazılı olarak sadece bir kişide bulunması tarihî gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Öte taraftan vahyin yazıldığı söylenen hayvanların kürek kemikleri, yassı taşlar gibi yazı malzemeleri dinî, ticarî, edebî bir kimliğe sahip olan Mekke şehrinin kültür seviyesi ve gelenekleriyle uyum arz etmemektedir. Bedir savaşında esir düşen müşriklerin en azından bir kısmının okuma-yazma bilmesi Mekke'deki yazı bilenlerin sayısının iddia edilenden daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Parşömen, İşlenmiş Deri, Cem'.

Some Comments on The Writing of The Quran in Mecca and Its Copying in Medina

Abstract

Most of the scholars who had works on Quranic sciences and history did not bring the writing of the Quran in Mecca to the agenda much. No doubt, this is due to the fact that the relevant narrations are scarce in this field. Based on this, some Muslim scholars and orientalist claimed that the Quran was started to be written in Medina. In general, the scholars mostly consider the fifth year of the prophecy as the date of the Quran being written for the first time. No doubt, this date is associated with the page on which the Surah Ta-ha was written and which was mentioned in relation with Omar's converting into Islam.

There are no data in sources showing that the Quran was written before this date. However, although the narrations on this topic are not adequate, some words and statements mentioned in Meccan Verses indicate that the Quran was written in Mecca as of the earlier periods.

Some scholars say that at-Tawbah 128-129 and al-Ahzab 23 verses were found in a person called Abu Huzeyme in the event of copying during the Osman period. This is not a reasonable situation. Because all the verses were written twice in the time of Prophet and Abu Bakr. Therefore, the existence of these verses in written form in the time of Osman is incompatible with the historical facts.

On the other hand, some writing materials such as the scapula of the animals and flat stones on which the revelations were said to be written are not consistent with the cultural level and traditions of Mecca, which had a religious, commercial and literary identity. The fact that at least some of the polytheist captives who were captured during the *Battle of Bedir* being literate shows that the number of those who were literate was higher than the claimed level in Mecca.

Keywords: Commentary, Quran, Parchment, Processed Animal Skin, Congregate.

Giriş

Kur'an'ın metinleşme tarihi konusunda geçmişte ve günümüzde kitap, tez ve makale bağlamında pek çok çalışma yapılmıştır. Bu alanda kitap olarak Ziya Şen "*Kur'an'ın Metinleşme Süreci*"; Zeynel Abidin Aydın "*Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*" adlı çalışmaları yapmışlardır.

Yine Kur'an'ın metinleşme tarihiyle ilgili olarak Kerîm Velâyetî, "Resûl-i Ekrem Zamanında Kur'an'ın Cem'i ve Ayetlerin Tenâsübü"; Harald Motzki, "Kur'an'ın Cem'i: Son Dönem Metodolojik Gelişmeler Işığında Batılı Görüşlere İlişkin Yeni Bir Değerlendirme"; Sadık Kılıç, "Kur'an'ın Cem'i Meselesi"; Rahim Tuğral, "Kur'anın Cem'i ve İstinsahında Üç Önemli Nokta"; Mahfuz Söylemez, "Cem'ü'l-Kur'an ve Teksîri (Kur'an'ın

Toplanması ve Çoğaltılması)"; Mehmet Azimli "Hz. Peygamber'in Hastalığından Kuran'ın Cemine Kadar Meydana Gelen Bazı Olaylar Üzerine Mülâhazalar"; Abdulvahap Özsoy "Hz. Ebû Bekir Dönemi Kur'an'ın Cem'i Faaliyetinde İki Şahit İstenmesiyle Alakalı Rivayetin Kaynak Değeri"; Muhittin Akgül, "Kur'an'ın İlk Muhafızları "Vahiy Katipleri"; Ziya Şen, "Kur'an'ı Kerim'in Yazılması" gibi makaleleri kaleme almışlardır. Bunların dışında, Kur'an'ın tarihi hakkında yazılan kitaplarda da Kur'an'ın yazılması konusu genel hatlarıyla ele alınmıştır.

Ancak mezkûr çalışmalarda Kur'an'ın Mekke'de yazıldığına işaret eden ayetler ve bu ayetlerde geçen kelimelerin medlulleri, Mekke'nin edebî ve sosyo-kültürel yapısı ve bu bağlamda câhiliye döneminde yazının durumu, yazı malzemeleri, okuma-yazma bilenlerin sayısı konularında fazlaca durulmamıştır. Bundan dolayı makalemizi, bu konular üzerine inşa etmenin yararlı olacağı kanaatine vardık.

1. Câhiliye Döneminde Kültürel Ortam ve Yazının Durumu

Câhiliye döneminde ve İslam'ın ilk yıllarında Araplar arasında okuma-yazma, yüzme ve ok atmayı bilenlere "el-kâmil" denilirdi. Dolayısıyla okuma-yazma bilme Araplar arasında bir ayrıcalıktı.¹ Ümmü'l-Cimâl (M.Ö. 250) ve en-Nemâre (M.Ö. 328) gibi Arapça kitabeler, Arap hattının Nebâtî yazısından etkilenip geliştiğini göstermektedir. Arap yazısı Nebâtî ve Ârâmî halkalarıyla Fenike yazısına bağlanmaktadır.²

Dinî, ticarî, edebî bir hüviyete sahip Mekke'nin tarım toplumu olan Medine'ye göre okuma-yazma³ ve yazı olanakları konusunda daha ileri

¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî', *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru sâdır, 1968), 3: 542.

² Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbn Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazan (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-ma'rife, 1997), 14; Nâsıruddîn el-Esed, *Mesâdiru's-şî'ri'l-Câhilî* (Kahire: Dâru'l-meârif, 1978), 24, 37-38; Abdurrahman Ömer Muhammed İsbîndârî, *Kur'ân-ı Kerîm'in Mekke Döneminde Yazılışı*, trc. Veli Kayhan (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 34-35; Nihad M. Çetin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 3: 276-309; Mehmet Ünal, *Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2014), 31-35; Ali Aktan, "Arap Yazısının Doğuşu, Gelişimi ve İslam Yazısı Haline Gelmesi", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 2/6 (1988): 62-63.

³ Kur'ân, Arapları Âl-i İmrân 20, 75 ve Cum'a 2. ayetlerde "ümme" olarak nitelemektedir. Ancak bu "ümmilik" okuma-yazma anlamında değil; "dinî bir ümmiliktir". Bk. Esed, *Mesâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 45; Cevâd Ali, *el-Mufassal fi târîhi'l-Arab kable'l-İslâm* (b.y.: Dâru's-sâkî, 2001), 15: 91-94; Zeynel Abidin Aydın, "Hz. Peygamber'in Ümmiliği Meselesi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012): 287-307.

seviyede olduğu bir vakiadır.⁴ Nitekim vahiy kâtiplerinin çoğunun Mekkeli olması bu konuda önemli bir delildir.⁵

Eserinde iki yüz altı şairden örnekler veren İbn Kuteybe (ö. 276/889), câhiliye şairlerinin sayılamayacak kadar çok olduğunu ve sadece “Amr” isminde seksen kişinin bulunduğunu söylemektedir.⁶ Abd Avn er-Ravdân ise bin civarında câhiliye şairinin ismini vermektedir.⁷ Şevki Dayf, pek çok insanın zannettiği gibi câhiliye dönemindeki şiirlerin basit bir şekilde yazılmadığını, Züheyr b. Ebû Sülmâ (ö. 609/[?]) gibi bazı şairlerin şiirlerini yazdıklarını, ardından bir yıl gibi belli bir zaman kontrol edip gözden geçirdikten sonra halka okuduklarını,⁸ Nâsiruddîn el-Esed ise bazı câhiliye şairlerinin şiirlerini kendilerinin yazdıklarını, bazılarının başkalarına yazdırdıklarını ve bir kısmının da irticalen okuduklarını söylemektedir.⁹ Bununla beraber câhiliye döneminde insanlar farklı malzemeler kullanarak şiir, ittifak/sözleşme,¹⁰ ticarî hesaplar¹¹ gibi değişik konuları yazmışlardır.¹²

Câhiliye döneminde “ehlü meder/evlerde yaşayan” Araplar, bazı ülkelerle ilişki içinde köy ve şehirlerde; “ehlü veber/çadırlarda yaşayan” kişiler de medeniyetten uzak bir şekilde çöllerde ikamet ederlerdi. Şehirde

⁴ Muhammed Heykel, *Muhammed Mustafa*, trc. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1985), 41.

⁵ Muhammed Mustafa Azamî, “Asr-ı Saadette Yazı ve Vahiy Katibleri”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 1: 162-210; Muhammed Mustafa Azamî, *Kur’ân Tarihi*, trc. Ömer Türker - Fatih Serenli (İstanbul: İz Yayınevi, 2006), 106-107; Subhî Salih, *Mebâhis fi ‘ulûmi’l-Kur’ân* (İstanbul: Dersaadet, ts.), 69; Subhî Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, trc. Yaşar Kandemir (Ankara: İFAV Yayınları, 1997), 13; Abdurrahman Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 68-69; Muhittin Akgül, “Kur’an’ın İlk Muhafızları “Vahiy Katipleri”, *Diyanet İlmî Dergi* 46/4 (2010): 36-37.

⁶ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi’r ve ş-şu’arâ*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Dâru’l-me’ârif, 1958), 60-881; Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi’l-lüğati’l-Arabî* (b.y.: Dâru’l-hilâl, ts.) 64.

⁷ Abd Avn er-Ravdân, *Mevsû’atü şu’arâi’l-asri’l-câhilî* (Ürdün: Dâru Üsâme, 2001), 339-360.

⁸ Şevkî Dayf, *el-Fen ve mezâhibuhû fi ş-şi’ri’l-Arabî*, 12. Baskı (Mısır: Dâru’l-me’ârif, ts.), 21-31; Esed, *Mesâdiru’ş-şi’ri’l-câhilî*, 118-120.

⁹ Esed, *Mesâdiru’ş-şi’ri’l-câhilî*, 109-133; Cevâd Ali, *el-Mufassal fi târihi’l-Arab kable’l-İslâm*, 18: 72-84.

¹⁰ Sözleşmelerin, *mehârik* denilen ipek kumaşlara yazılıp Kâbe’ye asılması Arapların adetlerindendi. Bk. Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız, *el-Heyevân* (Beirut: Dâru’l-kütübî’l-’ilmiyye, h. 1424), 1: 50.

¹¹ İbn Nedîm, Abdulmuttalib’in Hımyer’li bir kişiden alacağını yazılı olduğu bir sahifeden bahsetmektedir. Bk. İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 15.

¹² Bk. Esed, *Mesâdiru’ş-şi’ri’l-câhilî*, 61-100; İsbîndârî, *Kur’ân-ı Kerîm’in Mekke Döneminde Yazılışı*, 73-82.

ikamet edenlerin yanında az da olsa çölde yaşayanlar arasında Eksem b. Sayfî ve kardeşi Hanzala b. er-Rabî' el-Ekber gibi okuma-yazma bilen bedevî kişiler vardı.¹³

İbn Kuteybe (ö. 276/889), "câhiliye dönemi insanlarından sadece bir ya da ikisi yazıyordu" demektedir.¹⁴ Bu şekilde câhiliye Araplarının tamamını neredeyse okuma-yazma bilmeyen, medeniyetten uzak, çölde yaşayan bedevîler olarak telakki etmek Mekke şehrinin tarihî, edebî ve sosyal konumuyla uyum arz etmemektedir.¹⁵ Çünkü miladî üçüncü, dördüncü asra ait Arapça belgelerin varlığı, Arap yazısının daha çok kişi tarafından bilinip kullanıldığını göstermektedir.¹⁶ Bu tarihî belgelere göre ilkel de olsa Araplar, milattan önce Arap harflerini kullanarak yazı yazmışlardır. Dolayısıyla İbn Kuteybe'nin söylediği gibi bu yazının bir gelişme göstermeden asırlarca nesilden nesile sadece birkaç kişiyle varlığını sürdürmesi makul bir durum değildir.¹⁷

Az sayıda da olsa câhiliye döneminde çocuklara okuma-yazma öğreten Bişr b. Abdilmelik es-Sekûnî, Süfyan b. Abdışems, Ebû Kays b. Abdimenâf, Ğilân b. Mut'ab es-Sekafî Muhadram, Ömer b. Zûrâre b. 'Ads b. Zeyd gibi muallimler; Abdullah b. Amr, 'Udey b. Zeyd b. el-Abbâdî, Lekîd b. Ya'mur el-ÿyâdî gibi Arapça dışında farklı dillerde yazan ve Ümeyye b. Ebî Salt gibi dinî kitapları okuyan kişiler de vardı. Öte taraftan risaletten önce insanlar Hz. Ebû Bekir'in evinde yemek ve ilim öğrenmek için toplanırlardı.¹⁸ Arapların yanı sıra bazı Yahudiler de Arapça okuma-yazmayı öğrenip Mekke'deki çocuklara öğretmişlerdir.¹⁹

Şiirle beraber, Mekke'de okuma-yazma seviyesini gösteren en önemli tarihî olaylardan birisi de hiç şüphesiz, Bedir savaşında esir düşen ve fidye ödeme imkânı olmayan altmış beş fakir müşrikin bir kısmının Medineli çocuklara okuma-yazma öğretme karşılığında serbest bırakılmaları

¹³ İsbîndârî, *Kur'an-ı Kerîm'in Mekke Döneminde Yazılışı*, 64.

¹⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* (b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-işrâk, 1999), 412.

¹⁵ Esed, *Mesâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 10-11, 42-50.

¹⁶ Bk. Esed, *Mesâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 23-32; Azamî, *Kur'an Tarihi*, 163-168.

¹⁷ Esed, *Mesâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 108.

¹⁸ Esed, *Mesâdiru's-şî'ri'l-câhilî*, 43, 50-52, 54-55, 107-108, 114, 116. Ayrıca bk. M. Hanefi Palabıyık, "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007): 31-68.

¹⁹ Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Mektebetü'l-hilâl, 1988), 455.

olayıdır.²⁰ Bu tarihî olay, Mekke'li fakirlerin en azından bir kısmının okuma-yazma bildiğini bir başka ifadeyle az da olsa toplumun alt tabakasından eğitilmiş insanların var olduğunu göstermektedir.

Fakirlerinin okuma-yazma bildiği bir toplumda şairlerinin, tüccarlarının, din adamlarının, şehrin ileri gelenlerinin ve yöneticilerinin de okuma-yazma bilmeleri doğal bir durumdur. Dolayısıyla bu tarihî olay, Mekke'de okuma-yazma bilenlerin sayısına yönelik olarak verilen iki,²¹ on yedi,²² yirmi dört²³ sayısı ile çelişmektedir. Bedir savaşında esir düşen fakir müşriklerin bir kısmının okuma-yazma bilmesi, câhiliye döneminde şiirin ulaştığı seviye Mekke'deki okur-yazar sayısının yirmi dörtten fazla olduğunu göstermektedir.²⁴ Nitekim Câbiri, Hz. Peygamber döneminde ve

²⁰ Bk. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ-İbrâhîm el-Ebyârî-Abdülhâfiz Şelebî (Beyrut: Dâru'l-hayr, 1995), 3: 3-6; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993), 1: 226.

²¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, 412.

²² Ebû Ömer Şihâbüddîn İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, h. 1404), 4: 240.

²³ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, 453-454.

²⁴ İsbîndârî Câhiliye döneminde okuma yazma bilenler arasında Kusayy, Razâh b. Rabîa' b. Harâm, Abdulmuttalib b. Hâşim ve çocukları, Üseyd b. Ebî'l-Âys, şair Lekî b. Ya'mer el-İyâdî, Benî Nehd b. Zeyd'den Hazen ve Nehd, İmriü'l-Kays, Suveyd b. es-Sâmit el-Evsî, er-Rabî' b. Ziyâd el-Absî ve kardeşleri, ez-Zibrikân b. Bedr, el-Hutay, muallim olan Bîşr b. Abdîmelik es-Sekûnî, Süfyan b. Abdîşems, Ebû Kays b. Abdîmenâf, Ğilân b. Mut'ab es-Sekafî, Ömer b. Zürâre b. 'Ads b. Zeyd, Abdullah b. Cüz'ân, Ebû Kays b. Abdîmenâf b. Zühre, Harb b. Ümeyye, Süfyân b. Harb, Mu'aviye, Yezid, Hanzala, Ka'b b. Züheyr, Büceyr b. Züheyr, Lebid, Varaka b. Nevfel ve kız kardeşi Kuteybe b. Nevfel, Ümeyye b. Ebî's-Salt es-Sekafî, Zeyd b. Ömer b. Nufeyl, Riâb b. el-Berâ', Kuss b. Sâide el-İyâdî, Ebû Kays Hurme b. el-Berâ', Hâlid b. Sinân b. Ğays, çölde yaşayan ve bir hatîb olan Eksem b. Sayfî ve kardeşi Hanzala b. er-Rabî' el-Ekber, eş-Şifâ bint Abdillâh el-Adeviyye, Mansûr b. İkrime b. Âmir b. Hâşim b. Abdîmenâf b. Andiddâr b. Kusayy, en-Nadr b. el-Hâris, Süheyl b. Amr b. Abdîşems b. Abdîvüdd b. Nadr b. Mâlik b. Âmir Hısl b. Lüeyy b. Ğalib el-Kureşî el-Âmirî, el-Velîd b. el-Velîd, Hâlid b. el-Velîd, el-Hakem b. Ebî Uhayha Saîd b. el-As, Nâfî' b. Zarîf b. Amr b. Nevfel b. Abdîmenâf b. Kusayy el-Kureşî en-Nevfelî, Hâtîb b. Ebî Belte'â, Hanzala ibn Rabîa' b. Sayfî, el-Erkâm b. el-Erkâm el-Mahzûmî, Mus'ab b. 'Umeyr, Ebû Bekr es-Siddîk ve mevlâsı Âmir b. Füheyre, Saîd b. el-Âs'ın mevlâsı Muaykîb b. Ebî Fâtuma ed-Devsî, el-Habbâb b. el-Eret, Saîd b. Amr b. Nufeyl, Fâtuma Bintu'l-Hattâb, Ömer b. el-Hattâb, Ali b. Ebî Talha, Osman b. Affân, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Talha, Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rabîa', Hâtîb b. Amr, Ebû Seleme b. Abdî'l-Esed el-Mahzûmî, Ebân b. Saîd b. el-Âs b. Ümeyye ve kardeşi Halid b. Saîd, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh el-Âmirî, Huveytub b. Abdî'l-Uzzâ el-Âmirî, Cuheym b. es-Salt b. Mahrame b. el-Muttalib b. Abdi Menâf, el-'Alâ b. el-Hadramî'nin isimlerini saymaktadır. Bk. İsbîndârî, *Kur'ân-ı Kerîm'in Mekke Döneminde Yazılıştı*, 59-67.

öncesinde Mekke'de okuma yazmanın iddia edilen aksine daha yaygın olduğunu söylemektedir.²⁵

Bedir savaşı esirlerinin okuma-yazma bilmeleri, Hicaz bölgesinin sanılandan daha yüksek bir kültür seviyesine sahip olduğunu göstermektedir.²⁶ Vahyin en başında 'Alak sûresinin 1. ve 3. ayetlerinde "oku" emrinin "iki kere" tekrarlanması, Allah'ın insana kalemle yazmayı öğrettiğinin vurgulanması,²⁷ vahiy kâtiplerinin çoğunun Mekkelî olması, kölelerin efendileriyle "kölelik antlaşması/mükâtebe" imzalamaları, büyük-küçük her türlü alışverişin yazılmasının emredilmesi bunun en güçlü kanıtıdır.²⁸ Bütün bu veriler ve Mekke'deki edebî-kültürel ortam, ayetlerin düzgün yazı malzemeleriyle kayıt altına alınması için uygun bir konumda olduğunu göstermektedir.

2. Kur'an'ın Mekke'de Yazıyla Tespiti

Kur'an, sözlü kültürün yazılı kültüre baskın olduğu Mekke'de miladi 610 yılında Ramazan ayının son on gününde inmeye başladı.²⁹ İlk inen sûrenin ve ayetlerin³⁰ hangileri olduğu ihtilaflı olmakla beraber genel kabule göre ilk nazil olan ayetlerin 'Alak sûresinin 1-3 veya 1-5. ayetleri olduğu ifade edilmektedir.³¹ İlgili rivayetlere göre bu ayetlerden sonra vahye bir süre ara verilmiş ve ardından Müddessir veya Kalem sûresi nazil olmuştur.³²

²⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Kur'ân'a Giriş*, trc. Muhammed Çoşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2013), 96.

²⁶ İzzet Derzeze, *Kur'ânü'l-mecid*, trc. Vahdettin İnce v.dğr., (İstanbul: Ekin Yayınları, 1997), 68.

²⁷ Bk. el-'Alak 96/1, 3-4.

²⁸ Bk. el-Bakara 2/282.

²⁹ Ömer Özsoy, *Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: İlahiyat Yayınevi, 2002), 36; Seyyid Hüseyin Nasr, "İslâmî Eğitimde Sözlü Aktarım ve Kitap: Yazılan ve Konuşulan Söz", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 6/3 (1992): 181-188.

³⁰ 'Alak, Müddessir ve Fâtiha'nın ilk inen sûreler olduğu söylenmektedir. Bk. Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1988), 1: 263-264; Abdurrahman b. Ebû Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-itkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996), 1: 76-82; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zümerlî (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1995), 1: 199-201.

³¹ Mustafa Öztürk - Hadiye Ünsal, *Kur'ân Tarihi* (Ankara: Anakara Okulu Yayınları, 2016), 19.

³² Bazı kaynaklar ilk inen sûrenin Müddessir olduğunu söylemektedir. Bk. Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Ahmed Ferîd (Beyrut: Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2003), 3: 413; Buhârî, "Tefsir", 1; Tirmîzî, "Tefsir", 70; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Sıdkı Cemîl el-Attâr (Beyrut: Dâru'l-fikr, 2001), 14: 8666; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî,

‘Alak sûresinin ilk ayetleri indiğinde Hz. Peygamber doğal olarak daha önce tecrübe etmediği bir olayla karşılaştığı için kısa süreli bir şaşkınlık yaşamıştır. Müddessir ya da Kalem sûresinin ilk ayetlerinin inmesiyle bu durum sona ermiş ve Hz. Peygamber’in risâlet görevi başlamıştır.³³ Ardından ayetler inmeye devam etmiştir. Tefsir, hadis ve tarih kaynaklarında Mekke’de nazil olan seksen küsur sûrenin kimler tarafından yazıldığı konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu konudaki bilgi eksikliği, Kur’an’ın Mekke’de yazılmadığı, Mekke’de yazı veya yazı malzemelerinin eksik olduğu anlamına gelmemektedir.

Nitekim nüzûl tertibine göre 4. sıradaki Müddessir sûresinin: “بَلْ يُرِيدُ كُلُّ” “amrî minhum” “Hayır, onların her biri kendisine mahsus bir sahife/kitap verilmesini istiyor” (el-Müddessir 74/52); 8. sıradaki A’lâ sûresinin: “إِنَّ هَذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولَىٰ صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ” “Şüphesiz bu (hükümler) daha önce gönderilen ilk sayfa/kitap ile İbrahim ve Mûsâ’nın sayfalarında/kitaplarında da vardır” (el-A’lâ 87/18-19); 55. sıradaki En’âm sûresinin: “وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ” “Eğer sana kâğıt üzerine yazılı bir Kitap indirseydik ve onu elleriyle tutsalardı, inkâr edenler yine de: ‘Bu, apaçık büyüden başka bir şey değildir!’ derlerdi” (el-En’âm 6/7); 73. sıradaki Enbiyâ sûresinin: “يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجْلِ لَنُكْتُبَ” “O gün göğü yazı tomarlarını dürer gibi toplarız” (el-Enbiyâ 21/104) ve 76. sıradaki Tûr sûresinin: “وَالطُّورِ وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ فِي رَقٍّ مَّنشُورٍ” “Sina dağına, ince deriler üzerine satır satır yazılan kitaba andolsun ki” (et-Tûr 52/1-3) ayetleri Mekkelilerin işlenmiş derilere, parşömenlere ve de yazıya aşına olduklarını göstermektedir. Ancak burada şuna da işaret etmek gerekir ki âlimlerin bir kısmı, vahyin kağıda yazılıp yazılmadığı konusunda farklı görüşler beyan etmişlerdir.³⁴

Bu bağlamda Veli Kayhan, herhangi bir zaman dilimine işaret etmeden vahyin yazıldığı malzemeler hakkında şöyle demektedir: “Özel olarak vahyi yazan kâtipler dışında, sahabeden bir kısmının da Rasûlullah’la (sav) beraber olabildikleri süre içerisinde Kur’an’dan onun ağzından alabildikleri miktarı imkânları ölçüsünde kağıda, kürek kemiğine... vb.

Sahîhu İbn Hibbân, thk. Şuayb Arnaûd (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1993), “Vahiy”, 3; Ebu’l-Hasen Alî b. Ahmed el-Vâhidî en-Nîsâbü’rî, *Esbâbu nuzûli’l-Kur’ân*, thk. İsmâ b. Abdulmuhsin el-Humeydân (Dimâm: Dâru’l-İslâh, 1992), 12.

³³ Süleyman Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1991), 10: 144.

³⁴ Bloom, Müslümanların kâğıtla Araçların 8. yüzyılda Orta Asya’yı fethettikleri zaman tanıştıklarını söylemektedir. Bk. Jonathan M. Bloom, *Kâğıda İşlenen Uygarlık*. trc. Zülal Kılıç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003), 25.

şeylere yazdıkları aşıkardır".³⁵ Yine Veli Kayhan, vahyin yazıldığı malzemelerden er-rika'yı: "deri, ince deri (parşömen) ya da kağıt parçası" şeklinde tanımlamıştır.³⁶

Hamidullah da vahyin yazımı ve yazıldığı malzemeler hakkında şu değerlendirmeleri yapmıştır:

"Kur'an, Medine'ye hicret edilmeden önce yazıyla kaydedilmiştir... Bu konuda Risaletin 5. yılından söz edilmektedir... O devirde kağıt henüz mevcut değildi ve hicret öncesinde Mekkeli müslümanlar, sonra da Medineliler imkânlarına göre bulabildikleri yazı malzemeleri üzerine kendileri için Kur'an metnini kopyalıyorlardı. Bu malzemeler, parşömen ve tabaklanmış deri parçaları, tahta levhalar, develerin kürek kemikleri... ve daha başka maddelerdi".³⁷

İlgili veriler ışığında Kur'an'ın hangi tarihten itibaren yazıya geçirildiği konusunda net bir tarih vermek zor görünmektedir. Bu durum esasen, ilk fetret-i vahyin ne kadar sürdüğünün kesin olarak bilinmemesinden kaynaklanmaktadır.³⁸ Buna ilaveten bazı Müslüman âlimler³⁹ ve müsteşrikler⁴⁰ mevcut bilgiler çerçevesinde Kur'an'ın Mekke'de yazıldığının kesin olarak ispatlanmasının mümkün olmadığını söylemişlerdir.

2.1. Hz. Ömer'in Müslüman Oluşu ve Tâ-hâ Sûresi

İlk inen sûrelerdeki bazı kelimeler/ifadelerin yanı sıra risâletin beşinci yılında Habeşistan'a hicret esnasında Hz. Ömer'in Müslüman oluşuyla ilgili olarak nakledilen ve nüzûl tertibine göre 45. sıradaki Tâ-hâ sûresinin tamamının yazılı olduğu "sahifenin" varlığı, Kur'an'ın erken bir dönemde Mekke'de yazıyla kayıt altına alındığını açıkça ortaya koymaktadır.

³⁵ Veli Kayhan, *Kur'ân Vahyinin Yazıldığı İlk Malzeme* (İstanbul: İfav Yayınları, 2014), 112.

³⁶ Kayhan, *Kur'ân Vahyinin Yazıldığı İlk Malzeme*, 112.

³⁷ Muhammed Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*. trc. Abdülaziz Hatip (İstanbul: Beyan Yayınevi, 2010), 40-43.

³⁸ İlk fetret-i vahyin 15 gün ile 3 yıl sürdüğü söylenmektedir. Bk. Abdülhamit Birışık, *"Kur'ân", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 384.

³⁹ Bk. Muhammed Sabîh, *Bahs cedîd ani'l-Kur'âni'l-kerîm* (Kahire: Dâru'ş-şurûk, 1983), 68.

⁴⁰ Watt, bu konuda şöyle demektedir: "Muhtemeldir ki, ilk başta, vahyedilen mesajları yazmak için bir girişimde bulunulmamıştı ve yazıya geçirme muhtemelen, ancak Medine'ye Hicret'ten sonra usul haline gelmişti. Mesajlar yazılmış olsalar dahi, o dönemin yazısının, hafızayı tamamlayan yardımcı bir aletten fazla bir şey olmadığı anlaşılmaktadır." Bk. W. Montgomery Watt, *Kur'ân'a Giriş*, trc. Süleyman Kalkan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998), 158.

İbn Hişâm (ö. 218/833), Hz. Ömer'in Müslüman oluşu esnasında okuma-yazma ile ilgili olarak şu önemli cümleyi nakletmektedir: “ وَعِنْدَهُمَا جَبَابٌ ” “Habbâb b. el-Eret Tâ-hâ sûresinin yazılı olduğu sahifeyi (Hz. Ömer'in) kız kardeşi (Fatıma bt. Hattab) ve eşine (Said b. Zeyd) okuyordu”.⁴¹ İbn Hişâm ve başkalarının da naklettiği ve üzerinde Tâ-hâ sûresinin yazılı olduğunu gösteren bu sahifenin varlığı hakkındaki rivayet, sahih kabul edildiğinde, en azından ayetlerin Risaletin beşinci yılından itibaren sahife gibi düzgün yazı malzemelerine yazıldığını açıkça göstermektedir.

Yine bu rivayet sahih kabul edildiğinde ister istemez burada birkaç soru gündeme gelmektedir. Bu soruları şu şekilde sıralamak mümkündür. İlk yazılan ayetler/sûre Tâ-hâ mıydı? Tâ-hâ sûresinden önceki ayetler/sûreler yazılmamış mıydı? Bu döneme kadar Müslümanlar, nazil olan ayetleri sadece ezberleyerek mi öğrendiler? Bundan önceki sûreler, sadece şifahi yolla mı nakledildi? İlk Müslümanlara sadece Habbâb b. el-Eret mi Kur'an'ı yazılı sahifelerden okumuştur? Şüphesiz bu konudaki soruları çoğaltmak mümkündür. Ancak burada konumuz hasebiyle esas olan soru ve konu, Tâ-hâ sûresi bir sahife üzerine yazıldığına göre bundan önceki kırk dört sûrenin yazılıp yazılmadığı meselesi ve sorusudur.

Hz. Ömer'in Müslüman oluşuyla ilgili olarak nakledilen bu haber, kanaatimizce diğer ayetlerin/sûrelerin de okuma-yazma bilenler tarafından çoğaltılarak insanların ezberlemesi ve öğrenmesi için sahabilere dağıtıldığını ve okunduğunu akla getirmektedir. Çünkü Hz. Ömer'in Müslüman oluşuyla ilgili olarak nakledilen ve Kur'an'ın yazıldığını gösteren bu olay, sadece onun şahsıyla ilgili olabilir. Dolayısıyla başka şahıslar için benzer durumların olması imkân dâhilindedir.

Tâ-hâ sûresinin yazılı olduğu sahifenin varlığına ilaveten Kalem⁴² sûresinin birinci ayeti ve diğer bazı Mekkî ayetler hakkında yapılan yorumların bir kısmı, en azından, Kur'an'ın Mekke'de daha erken bir dönemde yazıyla tespit edildiğini ortaya koyan önemli bir delil niteliği taşımaktadır.⁴³

⁴¹ İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, 1: 271; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Fedâilu's-Sahâbe*, thk. Vesîyyullah Muhammed Abbâs (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1983), 1: 279; Abdurrahman b. Ebû Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.), 5: 560.

⁴² 'Alak sûresinin beş ayetinden sonra Kalem sûresinin İlk dört ayeti veya tamamının inmiş olması muhtemeldir. Bk. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 10: 5.

⁴³ Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 71-75. Ayrıca bk. Zeynel Abidin Aydın, *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 73-77.

2.2. Kalem Sûresi 1. Ayet

Bazı Kur'an ayetlerinden anlaşıldığına göre vahiy inmeye başladıktan sonra gerekli yazı malzemeleri temin edilmiş ve nazil olan ayetler erken bir dönemden itibaren yazılmaya başlanmıştır.⁴⁴ Nitekim, bazı müfessirlerin yorumları dikkate alındığında, ayetlerin erken bir dönemden itibaren yazıyla tespit edildiğine nüzûl sıralamasına göre çoğunlukla ikinci sırada gösterilen Kalem⁴⁵ sûresinin “ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ” “Nûn. Kaleme ve kalemin yazdıklarına yemin olsun ki” (el-Kalem 68/1) ayeti işaret etmektedir.

Erken dönem ve günümüz müfessirlerin bir kısmı “nûn” harfini: Hurûf-ı mukattaadan bir harf, yeryüzünü sırtında taşıyan balık,⁴⁶ Hz. Yunus'u ağzına alan balık, yedinci göğün altındaki balık, Nemrud'un okuna kanı bulaşan balık, divit, mürekkep, mürekkep hokkası, meleklerin Allah'ın emirlerini yazdıkları nurdan levha, Rahmân kelimesinin son harfi, Nûn sûresinin ismi, cennette bir ırmağın adı şeklinde yorumlamışlardır.⁴⁷

Yine erken dönem ve günümüz müfessirlerin bir kısmı “kalem” kelimesini: semalardaki meleklerin ve yeryüzündeki insanların kullandığı kalemler, canlıların ecellerini ve kıyamete kadar olacak olayları yazan ve yüksekliği yer ile gök arası kadar büyük olan kader kalemi, kalemle yazı yazan kişiler, akıl, cevher şeklinde te'vil etmişlerdir.⁴⁸

⁴⁴ Hz. Peygamber'in: “İlmi kaydediniz... İlmin kaydı... yazmaktır”; “Yazıyla hafızana yardım et” ve sahabelerin: “İlmîni yazmayanın ilmi, ilim sayılmaz” sözleri yazıya verilen önemi göstermektedir. Bk. Dârimî, “İlim”, 27; Ebu'l-Hasen Nüreddîn b. Ali b. Ebû Bekr b. Süleyman el-Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*, thk. Hüsameddin el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-kudsî, 1994), 1: 152; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, thk. Beşîr Muhammed Uyûn (Beyrut: Mektebetü dâri'l-beyân, 2005), 422.

⁴⁵ Muhtelif nüzûl tertipleri için bk. Öztürk - Ünsal, *Kur'an Tarihi*, 249-322.

⁴⁶ Bazı âlimler bu görüşe Enbiyâ sûresinin 87. âyetinde geçen “لَا التَّوْنُ” ifadesinden hareketle varmışlardır. Bk. Ebû Abdullâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâit'türâsi'l-'Arabi, h. 1420), 22: 178.

⁴⁷ Bk. Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî, *Tefsiru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm (Mısır: Dâru'l-fikri'l-İslâmî, 1989), 1: 668; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 14: 8529-8531; Ebû İshak ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve 'irâbihî* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1988), 5: 203; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 3. Baskı, thk. Esad Muhammed et-Tayyib (Suud: Mektebetü nizar Mustafa el-Bâz, h. 1419), 10: 3364; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Bahru'l-'ulûm* (b.y.: y.y., ts.), 3: 480; Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2002), 10: 5; Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Tefsîrul-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ganîm b. Abbâs (Riyâd: Dâru'l-vatan, 1997), 6: 16-17.

⁴⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah İbn Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîz*, thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe-Muhammed b. Mustafâ el-Kenz (Mısır: el-Fârûku'l-hadîse,

Yine klasik ve modern dönemin bazı müfessirleri “kalemin yazdıkları” ifadesini de: Hafaza ve Kirâmen Kâtibîn meleklerinin yazdıkları şeyler, insanların amelleri ve ecelleri, kıyamete kadar olacak olaylar şeklinde tefsir etmişlerdir.⁴⁹

İlk dönem ve günümüzdeki müfessirlerin yorumlarındaki bu farklılıklar “nûn” “kalem” ve “kalemin yazdığı şeyler” hakkında bir mana üzerinde anlaşamadıklarını bir başka ifadeyle bu konuda kesin bir bilginin ve nebevî rivayetin olmadığını göstermektedir. Nitekim “nûn” “kalem” ve “kalemin yazdığı şeyler” hakkındaki bu yorumların zayıf olduğunu söyleyen Râzî (ö. 606/1210), müteşabih olan “nûn” harfi ile kastedilen şeyin müşriklere bir meydan okuma olabileceğini söylemiştir.⁵⁰

Bu yorumlara mukabil yine erken dönem ve günümüz müfessirlerinden bazıları ise “kalem” kelimesini: Kur’an vahyinin yazıldığı kalem/vahiy kâtibi; “kalemin yazdıkları” cümlesini de yazılan Kur’an ayetleri şeklinde yorumlamışlardır.⁵¹

Bu bağlamda Sait Şimşek “kalem ve kalemin yazdıklarıyla” ilgili olarak şöyle demektedir:

“Müfessirlerin çoğu, kaleme ve yazdıkları şeylere yemin edilirken bununla vahiy kâtiplerinin kalemleri ile söz konusu kalemlerin yazdıkları

2002), 5: 18; Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, ts.), 1: 59-62; Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî en-Nîsâbûrî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Beyrut: y.y., h. 1415), 1: 1120; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud el-Begavî, *Meâ'limu't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsî'l-'Arabî, h. 1420), 5: 129-130.

⁴⁹ Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1995), 4: 572; Ubû Muhammed Abdulhak b. Galib İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîr-i kelâmi'l-vecîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, h. 1422), 5: 346; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1995), 9: 206-209.

⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30: 598.

⁵¹ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Fuad Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-hancî, h. 1381), 2: 264; Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru't-Tüsterî*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, h. 1423), 174; es-Semînu'l-Halebî, *ed-Dürri'l-mesûn fî 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrâd (Dimeşk: Dâru'l-kalem, ts.), 10: 399; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Dâru kalem, h. 1414), 5: 318-319; Ahmed b. Mustafa el-Merâğî, *Tefsîru'l-Merâğî* (Mısır: Şirketü mektebe, 1946), 29: 28; Abdurrahman b. Nâsır b. Abdullah es-Sa'dî, *Teysîru'l-kerîmi'r-Rahmân fî tefsîri kelâmi'l-mennân*, thk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik (b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2000), 878; Muhammed Tâhir İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: Dâru sahnûn li'n-neşr ve't-tevzî', ts.), 29: 58-61.

Kur'an'ın kastedildiğini söylerler. Biz de aynı kanaatteyiz. Günümüz müfessirlerinden pek çoğu ise bunları vahiy kâtiplerinin kalemleri ile bu kalemlerin yazdıkları Kur'an'a hasretmemek gerektiğini söylerler... Mukattaa harflerinden sonra hep⁵² Kur'an'dan söz edilmektedir. O halde burada kastedilen de Kur'an'dır".⁵³

Yine bu konuda İbn Aşûr da benzer şekilde şunları söylemektedir: "Bu ayette "kaleme" yemin edilmesi vahiy kâtiplerinin Kur'an'ı yazdıklarına; "kalemin yazdığı şeylere" yemin edilmesi de yazılan Kur'an ayetlerine işaret olabilir".⁵⁴

"Nûn", "kalem" ve "kalemin yazdıkları" hakkındaki müfessirlerin yorumlarının ideolojik olduğunu söyleyen ve Kalem sûresini kronolojik olarak 35. sırada gösteren Câbirî de bu ayetteki "kalem" kelimesinin Araplar tarafından bilinen ve kullanılan kalem olduğunu söylemiştir.⁵⁵

Mekke'nin edebî, sosyo-kültürel yapısının yanında jeo-politik konumu, Nûn sûresine "kaleme ve kalemin yazdıklarına" yemin edilerek başlanması dikkate alındığında, en azından bazı müfessirlere göre, bu ayetlerden önceki ayetlerin vahiy kâtipleri tarafından yazıldığına işaret olabilir. Diğer taraftan Mekkî olan Yâ sîn 36/2, Sâd 38/1, Kâf 50/1. ayetlerinde somut olan Kur'an'a yemin edilmesi ve yemin edilen diğer somut varlıklar göz önün bulundurulduğunda "kaleme ve kalemin yazdıklarına" yemin edilmesi de somut varlıklara yani Kur'an'ın yazılmasına yönelik olabilir. Zira var olmayan hayalî nesnelere üzerine yemin edilmesi makbul bir durum değildir. Çünkü insanların aşına olmadıkları soyut varlıklara yemin edilmesi, değer görüp kabul edilmelerini zorlaştırır. Bu yüzden yukarıdaki "kader kalemi" gibi soyut yorumlar, kanaatimizce gerçekliği bulunmayan hayalî te'villerden ibarettir. Buna mukabil bu kelimelerle ilgili olarak yapılan "insanların günlük hayatta kullandıkları kalemler", "yazı malzemeleri",

⁵² On dört harften oluşup on üç şekilde bulunan, 27'si Mekkî ve 2'si Medenî olan huruf-ı mukattaa harfleri 29 sûrenin başında yer almaktadır. Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 134-135. Ankebût sûresinde bu harflerden sonra müminlerin imtihan edileceğinden, Meryem sûresinde Zekeriyâ'nın anılmasından ve Rûm sûresinde ise Rumların mağlubiyetinden bahsedilmiş diğerlerinde ise bazen Kur'ân'a yemin bazen de vurgu yapılmıştır.

⁵³ Mehmet Sait Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur'ân Tefsiri* (İstanbul: Beyan Yayınevi, 2012), 5: 283-284.

⁵⁴ İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 29: 60.

⁵⁵ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Fehmü'l-Kur'ân*, trc. Muhammed Çoşkun (İstanbul: Mana Yayınevi, 2014), 1: 213.

“Hz. Peygamber’in vahiy kâtipleri” ve “ayetlerin yazılması” gibi yorumlar vakiya daha uygun görünmektedir.

2.3. ‘Abese Sûresi 11-16. Ayetler

Nüzûl tertibine göre 24. sırada yer alan ‘Abese sûresinin: “كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ ذَكَرْهُ فِي صُحُفٍ مُّكَرَّمَةٍ مَّرْفُوعَةٍ مُّطَهَّرَةٍ بِأَيْدِي سَفَرَةٍ كِرَامٍ بَرَرَةٍ” “Hayır! Şüphesiz o, bir uyarıdır. Dileyen ondan öğüt alır. (Bu Kur’an) değerli, güvenilir kâtiplerin elleriyle tertemiz, şerefli ve mukaddes sayfalar üzerine yazılan (bir kitaptır)” (‘Abese, 80/11-16) ayetlerinde geçen “suhuf” kelimesi hakkında Süleyman Ateş özetle şöyle demektedir: Kur’an, vahiy kâtiplerinin ellerinde taşıdıkları ve hiçbir şeytani düşüncenin bulaşmadığı tertemiz sayfalara yazılmış bir kitaptır. “Sıfır”, örtülü bir şeyi açma anlamına gelmektedir. Bir bakıma yazı yazmak da manayı açma/ortaya koymayı ifade etmektedir. Yazı yazmaya “sefr”, yazan kişiye “sâfir” yazılan şeye de “sıfır” denilmiştir. Cum’a sûresi 5. ayette geçen ve kitaplar anlamına gelen “esfâr” kelimesi de bu kökten türemiştir. Dolayısıyla bu ayetlerde geçen “sefera” kelimesi “vahiy kâtipleri”; “suhuf” kelimesi de Kur’an ayetlerinin yazıldığı malzeme anlamına gelmektedir.⁵⁶

Sa’lebî (ö. 427/1035) de “sefera” kelimesini daha somut bir ifadeyle: “هم أصحاب محمد” “Onlar Hz. Muhammed’in arkadaşlarıdır”⁵⁷ şeklinde vahiy kâtipleri olarak tefsir etmiştir. Meleklerle beraber bu ayetteki “sefera” kelimesini, vahiy kâtipleri olarak yorumlayan başka müfessirler de vardır.⁵⁸

Yine bu ayetlerde Kur’an “tezkira/öğüt” olarak tanımlanmakta ve insanlardan üzerinde düşünmeleri istenmektedir. Bir şeyden öğüt alınması için bunun duyu organlarıyla algılanması bir başka ifadeyle yazılı, görünür, işitilir yani somut olması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu ayetlerdeki “suhuf” kelimesini “levh-i mahfûz” ve “sefera” kelimesini de melekler olarak soyut bir şekilde tefsir etmek kanaatimizce isabetli gözükmemektedir.⁵⁹

⁵⁶ Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 5: 463; Muhammed Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Yenda Yayınları, 2001), 8: 416; Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, 10: 321-326; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 29: 117; Hayreddin Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 5: 482.

⁵⁷ Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, 10: 132.

⁵⁸ Bk Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15: 8571-8572; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, 10: 132; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, 6: 204; Zemahşerî, *Keşşâf*, 4: 679; İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz fi tefsîr-i kelâmi’l-vecîz*, 5: 438.

⁵⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbü’l-Kur’ân*, thk. Said el-Lihâm (b.y.: y.y., ts.), 439; Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 15: 8571-8572; Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, 3: 547; İbn Zemenîn, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîz*, 5: 95; Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, 10: 131; Vâhidî, *el-Vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz*, 1: 1174; Sem’ânî, *Tefsîrul-*

2.4. Furkân Sûresi 4-5. Ayetler

Nüzûl tertibine göre 42. sırada yer alan Furkân sûresinin: “ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فَقَدْ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا وَقَالُوا أُسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا ” (Kâfirler: ‘Bu Kur’an/ayetler (Muhammed’in) uydurmasıdır. (Yazımı konusunda Ehl-i kitaptan Addâs, Yesâr, Cebr gibi kimseler) O’na yardım etmektedir’ dediler. Böyle söyleyerek büyük bir iftirada bulundular. (Yine müşrikler) şöyle dediler: ‘Bu Kur’an/ayetler onun başkasına yazdırıp da (ezberlemesi için) kendisine sabah akşam okunan önceki insanlara ait masallardır’” (el-Furkan, 25/4-5) âyetleri de Kur’an’ın Mekke’de yazıldığı konusunda önemli bir veri ve delildir.

Furkân 5. ayette geçen ve “yazdı/yazdırdı” anlamına gelen “اِكْتَتَبَهَا/iktetebehâ” fiili ve “esâtîr” kelimeleri, vahiylerin Mekke’de Peygamber tarafından yazdırıldığı hususunu açıkça göstermektedir. Bir başka ifadeyle müşrikler vahyin, vahiy kâtipleri tarafından satırlar/cümleler halinde yazıldığını gördüklerini itiraf etmektedirler.⁶⁰

2.5. Tûr Sûresi 1-3. Ayetler

Nüzûl tertibine göre 76. sırada yer alan Tûr sûresinin: “ وَالطُّورِ وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ فِي الرُّجُومِ ” (Tur dağına, yayılmış deri üzerine satır satır yazılmış Kitâb’a yemin olsun ki” (et-Tûr, 52/1-3) ayetlerinde geçen “kitâbun mestûr” ifadesini bazı müfessirler “Levh-i Mahfûz”, “suhuf”, “amel defteri”, “Tevrat”, “Kur’an’dan önceki ilâhî kitaplar”, “Allah’ın semaya yazdığı ve meleklerin olacak her şeyi okuyup öğrendikleri kitap”, “evliyanın kalbine ilham edilen bilgi, hikmet” şeklinde yorumlamışlardır.⁶¹

Bu görüşlerin yanında “kitâbun mestûr” ifadesini “Kur’an” olarak yorumlayan müfessirler de bulunmaktadır.⁶² Nitekim günümüz

Kur’ân, 6: 157; Begavî, *Meâ’limü’t-tenzîl fî tefsîri’l-Kur’ân*, 5: 211; Kurtubî, *el-Câmiu’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 10: 186.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 24: 433. Zemaşerî, *Keşşâf*, 3: 257.

⁶¹ Bk. Muhsin Demirci, *Kur’ân Tefsirinde Farklı Yorumlar* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 3: 208-209.

⁶² Bk. Semerkandî, *Bahru’l-‘ulûm*, 3: 350; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, 5: 377; Sem’ânî, *Tefsîrul-Kur’ân*, 5: 266; İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz fî tefsîr-i kelâmi’l-vecîz*, 5: 185; Nâsiruddîn Ebû Said Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı (Beirut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-‘Arabî, h. 1418), 5: 152; Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed el-Mahallî-Abdurrahman b. Ebû Bekr Celâlüddîn es-Suyûtî, *Tefsîru’l-Celâleyn* (Kahire: Dâru’l-hadîs, ts.), 696; İzzet Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs*, trc. Şaban Karataş v.dğr. (İstanbul: Düşün Yayınevi, 2014), 4: 234; Câbirî, *Fehmü’l-Kur’ân*, 12: 244; Şimşek, *Hayat Kaynağı Kur’ân Tefsiri*, 5: 66; Said Yusuf Muhammed Ebû Aziz, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘azîz li’l-etfâl ve’l-usrati’l-müslime* (Kahire: el-Mektebetü’t-tevfikiyye, 2008), 5: 109.

müfessirlerinden Süleyman Ateş bu konuda özetle şöyle demektedir: Tûr dağında vahyedilen kitap satır satır levhalara yazıldığı gibi, Beyt-i Ma'mur olan Kâbe'de inen Kur'an da ince deriler üzerine vahiy kâtipleri tarafından satır satır yazılmıştır.⁶³ Kurtubî de "kitâbun mestûr" ifadesini: "القرآن يقرؤه المؤمنون من المصحف، ويقرؤه الملائكة من اللوح المحفوظ (Kitâbun mestûr ifadesi) Müminlerin mushaflardan ve meleklerin de Levh-i Mahfûz'dan okudukları Kur'an'dır"⁶⁴ şeklinde hem Kur'an ve hem de "Levh-i Mahfûz'da" bulunan kitap şeklinde yorumlamıştır.

Bu ayetlere yönelik olarak yapılan yorumların bir kısmı dikkate alındığında Kur'an'ın nüzûl tertibine göre 45. sırada yer alan Tâ-hâ sûresinden önce bir başka ifadeyle risâletin 5. yılından önce yazılmaya başladığını söylemek mümkündür.

3. Vahiy Kâtipleri ve Mushafların Yazılması

Abese ve Tûr sûrelerinde geçen "suhuf", "rakkin menşûr" gibi ifadeler nihayetinde, Kur'an'ın düzgün yazı malzemelerine yazıldığını göstermektedir. Öte taraftan, kanaatimizce başından beri yazım sürecini anlatan, Zeyd b. Sâbit'in: "كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُؤَلِّفُ الْقُرْآنَ مِنَ الرَّقَاعِ" "*Rasulüllah'ın yanında Kur'an'ı rikâ'dan*⁶⁵ *telif ederdik*"⁶⁶ ve "*Rasûlüllah'ın komşusuydum. Vahiy indiğinde bana haber gönderir ben de (yanına gidip) inen vahiyleri yazardım*"⁶⁷ sözleri, ayetlerin hem Mekke'de ve hem de Medine'de Hz. Peygamber'in kontrolünde yazdırıldığını göstermektedir.

Nitekim Hz. Ömer'in Müslüman oluşuyla ilgili olarak nakledilen Tâ-hâ sûresinin yazılı olduğu sahifenin varlığı, erken bir dönemden itibaren ayetlerin Mekke'de yazıldığını ve bunların eğitim ve ezberlemek için istinsah edildiğini göstermektedir. Yine bazı ayetlerde geçen kelime ve ifadeler dikkate alındığında cinlerin ve müşriklerin, Mekke'de Kur'an'ın Hz.

⁶³ Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 9: 76.

⁶⁴ Kurtubî, *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'an*, 9: 56.

⁶⁵ Çoğulu rikâ' olan ruka': deri, kağıt gibi yazı malzemeleri için kullanılan bir kelimedir. Bk Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheretu'l-lüğa*, thk. Remzi Münir Ba'lebekî (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 2: 767; Zeynuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Muhtâru's-sihâh*, 5. Baskı, thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed (Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye-ed-Dâru'n-nemûzeciyye, 1999), 127; Muhammed b. Mükerrrem b. Ali ibn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru sâdır, ts.), h. 1414), 8: 131; Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs* (b.y.: Dâru'l-hidâye, ts.), 21: 113-115.

⁶⁶ Hadis için bk. Ebû Abdullah el-Hâkim Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1990), 2: 249.

⁶⁷ İbn Ebî Dâvud Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'l-mesâhif*, thk. Ebu'l-Usâme Selîm b. 'Îd el-Hilâlî (Lübân: Müessesetü ğirâs li'n-neşr ve't-tevzi', 2006), 124.

Peygamber tarafından vahiy kâtiplerine yazdırıldığına tanık olduklarını göstermektedir.⁶⁸ Hamidullah vahyin yazımı konusunda özetle şöyle demektedir: Vahiylere parça parça ve bazen de yolculuk esnasında indiği için başta ilkel yazı malzemeleri üzerine yazılan vahiylere daha sonra deri, parşömen gibi düzgün yazı malzemelerine ikinci kez yazılmıştır. Hicretten birkaç yıl önce Hz. Peygamber Akabe'de Rafi b. Malik'e o zamana kadar nazil olan ayet ve sûrelerden oluşan bir mushaf verdi ve Rafi Medine'ye döndüğünde bu mushafı insanlara okumayı adet haline getirdi.⁶⁹

Tefsir ve hadis kaynaklarında Kur'an'ın Hz. Peygamber döneminde tamamının yazıldığını gösteren pek çok ifade bulunmaktadır. Süyûtî (ö. 911/1505) Kur'an'ın Hz. Peygamber döneminde yazıldığını fakat bir kitap haline getirilmediğini ve sûrelerinin de tertip edilmediğini belirtmektedir.⁷⁰ Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) aktardığına göre Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) Hz. Peygamber'in vefatından sonra Kur'an'ın yazılma işinin ilk defa yapılan bir iş olmadığını söylemektedir. Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber döneminde yazılan ve dağınık halde bulunan vahiylere bir kitap haline getirilmesini emretti. Yazılan ayetler, bir iple bağlanarak Hz. Peygamber'in evine konuldu.⁷¹ Bu bağlamda Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) de Kur'an'ın Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osmân döneminde olmak üzere üç kere ayrı ayrı yazıldığını söylemektedir.⁷²

Hz. Peygamber'den, sözlerini ve nazil olan ayetleri yazan⁷³ sahabelere hitaben: "Sözlerimi yazmayınız. Kim Kur'an dışında bir şey yazdıysa onu silsin"⁷⁴ dediği nakledilmiştir. Muhammed Fuâd Abdülbakî, başlangıçta hadislerin yazımıyla ilgili yasağın Kur'an ayetleriyle karışması endişesinden hareketle konulduğunu ve daha sonra kaldırıldığını söylemektedir. Aynı zamanda bu yasağın baştan beri Kur'an ve hadislerin aynı sahife üzerine yazılmasıyla da alakalı olabileceğini ifade etmektedir. Buna göre ayet ve hadisler başlangıçtan beri ayrı ayrı sahifelere yazılmaktaydı.⁷⁵

⁶⁸ Furkân, 25/4-5; Ahkâf, 46/29-30.

⁶⁹ Hamidullah, *Kur'an-ı Kerîm Tarihi*, 43-44.

⁷⁰ Süyûtî, *el-İtkân*, 1: 181.

⁷¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 300.

⁷² Hâkim, *el-Müstedrek*, 2: 249.

⁷³ Abdullah b. Ömer'in: "Ezberlemek için Rasûlüllah'tan işittiğim her şeyi yazardım. Kureys beni yazma işinden menetti... Yazmayı bıraktım ve bunu Peygamber'e iletтімimde... "Yaz' dedi." Bk. Dârimî, "İlim", 43.

⁷⁴ Müslim, *Zühd*, 16; Ebû Dâvud, "İlim", 3; Dârimî, "Mukaddime", 42; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 12, 21, 39.

⁷⁵ Açıklamalar için bk. Müslim, 3: 2298, 2. dipnot.

Yine nazil olan ayetlerin yazıyla kayıt altına alındığını, Hz. Osman'ın rivayet ettiği "Bu ayetleri şu şu konuların anlatıldığı yere koyun"⁷⁶ hadisi de göstermektedir. Ebû Hureyre'nin naklettiği: "Rasûlüllah'tan işittiğimiz sözleri yazıyorduk. Yanımıza geldi ve: 'Bu yazdıklarınız nedir? diye sordu. 'Senden duyduklarımızı yazıyoruz' dedik. Rasûlüllah: 'Allah'ın kitabından başka kitap mı var'...Sadece Allah'ın Kitabı'yla meşgul olun' dedi"⁷⁷ hadisi Hz. Peygamber'in Kur'an ayetlerinin yazılmasıyla ilgili önemli bilgiler içermektedir.

Hz. Peygamber ayetlerin yazılacağı nesnelere ilgili olarak da: "Kur'an'ı sadece temiz eşyalar üzerine yazın"⁷⁸; "Ayetlerin terlik üzerine yazılmasını hoş görmezdi"⁷⁹ ve temiz eşyalar üzerine yazılan sayfeler hakkında: "Kur'an'la yolculuğa çıkmayın. Düşmanların onu almasından korkuyorum"⁸⁰ dediği nakledilmektedir. Bunlara ilaveten Ebû Ubeyde Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), sahabelerin, cünüp kişilerin Kur'an yazmasını uygun görmediklerine dair bir hadis nakletmektedir.⁸¹

Kur'an'ın sahabeler tarafından yazıldığını gösteren başka bir rivayet de şöyledir:

"Ömer bir adamın yanında çok ince bir kalemle yazılmış bir mushaf gördü ve adama: 'Bu nedir? diye sordu. Adam: 'Bu, Kur'an'ın tamamıdır' dedi. Ömer Kur'an'ın bu kadar ince harflerle yazılmasını hoş karşılamadı ve bu adamı azarladı. Ardından: 'Allah'ın kitabına saygı gösteriniz/Onu kalın harflerle yazınız' dedi. Ömer kalın harflerle yazılmış bir Mushaf gördüğünde sevinirdi."⁸²

Benzer bir rivayette de mushaflar yazan Ebû Hükeyme el-Abdî şöyle demektedir:

⁷⁶ Ebû Ubeyde Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, thk. Mervân Atiyye (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1995), 280; Tirmizî, "Tefsir", 10; Hâkim, *el-Müstedrek*, "Tefsir", 241; İbn Ebî Dâvud, *Kitâbü'l-mesâhif*, 47; Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 2. Baskı, thk. Faruk Hammâde (Beyrut: Dâru İhyâi'l-'ulûm-Dâru's-sekâfe, 1992), 94; Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kur'ân*, thk. Muhammed İsam el-Kudât (Beyrut: Dâru'l-feth, 2001), 290; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, thk. Abdülmudî Emîn Kal'acî (Dimeşk: Câmîatü't-türâsî'l-İslamî, 1991), 2: 364; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, h. 1405), 7: 153.

⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 12.

⁷⁸ Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 121, 398.

⁷⁹ İbn Ebî Dâvud, *Kitâbü'l-mesâhif*, 136.

⁸⁰ Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 120, 198.

⁸¹ Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 197, 218.

⁸² Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 398.

“Mushaf yazarken Ali yanıma uğradı ve hattıma baktı ve ‘Kaleminin ucunu kalınlaştır/yazını güzelleştir’ dedi. Kalemimden bir parça kırdım ve ona yeniden şekil vererek kalın harflerle yazmaya başladım. Bunun üzerine Ali: ‘İşte böyle yaz ve Allah’ın kitabını nurlandırdığı gibi sen de Kur’an’ı nurlandır’”.⁸³

Hiz. Ali’nin de Hiz. Ömer gibi Kur’an’ın ince harflerle yazılmasını kerih gördüğü nakledilmektedir.⁸⁴ Bütün bu rivayetler ayetlerin yazılması ve de çoğaltılması konusunda aşırı bir titizliğin gözetildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

4. Kur’an’ın Cem’i ve Çoğaltılması

Kur’an’ın tamamı Hiz. Peygamber’in sağlığında yazıyla kayıt altına alınmıştır. Bu konuda İslam âlimleri arasında ittifak vardır. Hiz. Peygamber’in vefatından sonra parçalar halinde yazılan Kur’an’ın bir kitap şekline getirilip sonraki nesillere aktarılması ashab için son derece önemli bir görevdi. Zira pek çok sahabî Tevrat, İncil gibi kutsal kitapların yazıyla kayıt altına alınmadıkları için zamanla tahrife uğradıkları bilgisinden haberdardı. Zira bu konularla ilgili ayetleri sürekli okuyorlardı. Yine Kur’an’ı iyi bilen hafızların değişik vesilelerle ölmesi veya ölme ihtimali de Kur’an’ın bir kitap halinde toplanmasında etkili olmuştur.

Kur’an’ın cem’i ve çoğaltılmasıyla ilgili rivayetlerde birtakım farklılıklar ve hatta çelişkili ifadeler bulunmaktadır. Yemâme savaşında sahabenin bir kısmının ölümü üzerine Hiz. Ömer, Hiz Ebû Bekir’e Kur’an’ı toplattırmasını söyledi. Hiz. Ömer, Hiz. Ebû Bekir ve Zeyd b. Sâbit bir müddet aralarında istişare ettikten sonra bu işin yapılmasının uygun olacağı kanaatine vardılar. Kur’an’ın cem’ini üstlenen Zeyd b. Sâbit şöyle demektedir:

“...Ebû Bekir bana; ‘Sen genç ve akıllı birisin. Hakkında güvensizlik duymamızı gerektirecek bir durumun yoktur. Rasûlüllah’ın vahiy kâtipliğini yaptın. Kur’an’ı araştır ve topla!’ dedi... Bu işin peşine düştüm ve Kur’an’ı hurma dallarından, düz taşlardan, hafızların ezberlerinden toplamaya başladım. Tevbe sûresinin ‘lekad câeküm...’ ayetine geldim. Bu sürenin 128-129. ayetlerini Ebû Huzeyme el-Ensârî’den başkasında bulamadım. Toplanan sahife vefat edinceye kadar Ebû Bekir, Ömer ve sonra kızı Hafsa’nın yanında kaldı”.⁸⁵

⁸³ Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur’ân*, 119, 398.

⁸⁴ Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur’ân*, 120, 398.

⁸⁵ Buhârî, “Fedâilü'l-Kur’an”, 3; Tirmizî, “Tefsir”, 10.

Kur'an'ın çoğaltılmasıyla ilgili olarak da Huzeyfe b. el-Yemân, Kur'an kıraatında ortaya çıkan ihtilaflardan endişelenerek Osman'a Kur'an'ı çoğalttırmasını ve böylece müslümanlar arasındaki ihtilafları sonlandırmasını istedi. Hz. Osman Kur'an'ı toplamakla görevlendirdiği komisyona:

“...Eğer Zeyd'le Kur'an'dan bir kelimeyi yazmada ihtilaf ederseniz, onu Kureyş lisanıyla yazınız. Çünkü Kur'an onların lisanı üzere indi' dedi. Bu minval üzere mushafı çoğalttılar. Osman asıl nüshayı Hafsa'ya geri verdi. Çoğaltılan nüshalardan her bir beldeye gönderildi. Osman, 'Resmî Mushaf' dışındaki mushafların ve sahifelerin yakılmasını emretti”.⁸⁶

İbn Hişâm hadisın devamında Zeyd b. Sâbit'ten nakille şöyle demektedir: “*Mushafları çoğaltırken Ahzâb sûresinin “Ricâlün sadakû...” ayetini bulamadım. Bu ayeti Rasûlüllah okurken işitiyorduk. Araştırdım ve onu Huzeyme b. Sâbit'te bulup Mushaf'taki yerine koyduk.*”⁸⁷

Buhârî (ö. 256/870), hicretin 9. yılından itibaren inmeye başlayan, son nazil olan sûrelerden biri olarak kabul edilen ve hâkim kanaate göre son iki ayetinin Mekî olduğu söylenen Tevbe sûresinin 128-129. âyetlerin Hz. Ebû Bekir ve Medenî olan Ahzâb 23. ayetin Hz. Osman dönemindeki derlemede; Taberî (ö. 310/923) hem Tevbe 128-129 ve hem de Ahzâb 23. ayetlerin Hz. Osman dönemindeki istinsahda;⁸⁸ İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise sadece Ahzâb 23. ayetin Hz. Ebû Bekir dönemindeki derlemede bulunduğunu ve yerine yazıldığını söylemektedir.⁸⁹

Bu ayetlerin Hz. Ebû Bekir dönemindeki derlemede bulunmuş olması akla ve vakiyaya daha uygundur.⁹⁰ Çünkü altı bin iki yüz otuz civarındaki ayetin bir kitaba yazımı esnasında birkaç ayetin gözden kaçması ve sonradan tekrar kontrol edildiğinde farkına varılması, işin büyüklüğünün

⁸⁶ Buhârî, “Fedâilü'l-Kur'an”, 3.

⁸⁷ Buhârî, “Cihâd”, 12; “Fedâilü'l-Kur'an”, 3; “Megâzî”, 17; Tirmizî, “Tefsîr”, 14. İbn Kesîr bu hadis hakkında şöyle demektedir: “*Bu hadisi rivayette Buhârî tek kalmış; Müslim rivayet etmemiştir.*” Bk. Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 2. Baskı (b.y.: Dâru tayyibe, 1999), 6: 393.

⁸⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 41-43.

⁸⁹ Bk. Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân* (b.y.: Mektebetü İbn Teymiye, h. 1416), 86.

⁹⁰ Abdurrahman Çetin eserinin 368. dipnotunda bu konuda şöyle demektedir: Aslında bu olay tektir ve bu ayetler Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' olayında bulunmuştur. Bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 84-85; Rahim Tuğral, “Kur'anın Cem'i ve İstinsahında Üç Önemli Nokta”, *Diyanet İlmî Dergi* 27/1 (1990): 99.

boyutu göz önüne alındığında, doğal ve de son derece normal bir durumdur.

Ancak Buhârî ve Taberî'nin istinsahla ilgili rivayetlerin ilgili kısmına göre Tevbe 128-129 ve Ahzâb 23. ayetlerin Hz. Osman dönemindeki çoğaltma esnasında bulunup yerine yazılması son derece sıkıntılıdır. Zira böyle bir kabul, bu ayetlerin Hz. Ebû Bekir'in cem' ettirdiği mushafa yazılmadığı ve Kur'an'ın çoğaltılmasına kadar geçen zamanda müslümanlar tarafından fark edilmediği konusunu gündeme getirmektedir. Kanaatimizce bu makul bir durum değildir. Nitekim Süleyman Ateş, Tevbe 128-129. âyetleri hakkında şöyle demektedir: *"Bu ayetler Mekkî olduklarına göre yıllarca okunmuştur. Yıllarca okunan ayetlerin yerlerinin bilinmemesi, makul değildir... Bunların Medenî olması tezi çok zayıftır"*⁹¹ demektedir. Ayrıca Mekkî olan bir ayetin sadece bir kişide yazılı olması da anlaşılır bir durum değildir.

Ayetlerin tamamının Hz. Peygamber döneminde yazıldığı gerçeği göz önüne alındığında bu ayetlerin Hz. Osman dönemindeki istinsah olayında gündeme gelmesi anlamlı bir durum değildir. Çünkü bu ayetler Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir döneminde de tekrar yazılmıştır. Buna göre bu ayetlerin Hz. Osman dönemine gelindiğinde en az iki nüshasının bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla bu ayetlerin yazılı olarak sadece bir kişide bulunması hususu tarihî gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Ayrıca Hz. Osman döneminde yapılan şey bir derleme değil, Hz. Peygamber döneminde yazılıp Hz. Ebû Bekir tarafından tekrar yazılarak kitaplaştırılan Kur'an'ın yedi harften/lehçeden, bir harf/lehçe üzerine üçüncü kez çoğaltılması işlemidir.⁹² Dolayısıyla derlemenin ve sıfırdan yazımın olmadığı bir yerde bazı ayetlerin belli kişilerde bulunup mushaftaki yerine yazılması makul bir durum değildir.

Derlemeyle ilgili hadisteki bir başka problem de Hz. Ömer'in Kur'an'ın kaybolmasına yönelik endişesidir. Kur'an ayetlerinin tamamı Hz. Peygamber'in sağlığında vahiy kâtipleri tarafından yazıldığına göre, Hz. Ömer'in endişesi Kur'an'ın yazılmasından ziyade hafızların ölümüne ve Kur'an'ın bir kitap haline getirilmesine işaret etmektedir. Çünkü Kur'an'ın tamamının Hz. Peygamber döneminde yazıldığı gerçeği dikkate alındığında hafızların ölümüyle Kur'an'ın bir kısmının kaybolacağı endişesi çok anlamlı değildir. Dolayısıyla, önceki ilahî kitapların akıbeti göz önüne alındığında,

⁹¹ Bk. Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, 4: 162. Ayrıca bk. Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 222.

⁹² Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1990), 132-133.

Hız. Ömer ve sahâbenin esas endişesinin Kur'an'ın bir kitap haline getirilip sonraki nesillere aktarılmasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır.⁹³

Hız. Ali,⁹⁴ Hız. Ömer⁹⁵ ve Ubey b. Ka'b'ın Hız. Peygamber'in ölümünden sonra Kur'an'ı kendileri için yazdıkları ve bu ayetlerin sonradan bulunmasından söz etmedikleri de bilinen bir husustur. Bu ayetlerin Zeyd b. Sabit tarafından her iki olayda da Ebû Huzeyme'de veya aynı isimle iki ayrı şahısta bulunması da problemlidir.

Buhârî'nin naklettiği hadiste Zeyd b. Sâbit Hız. Ebû Bekir dönemindeki derlemeyi anlatırken Tevbe sûresinin son iki ayetini bulamadığını söylemişti. Bu durum doğal olarak Ahzâb 23. âyetinin bu derlemede mevcut olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla Buhârî'nin naklettiği hadiste Zeyd b. Sâbit'in Ahzâb 23. ayeti Hız. Osman dönemindeki istinsahda Ebû Huzeyme'de bulup yerine yazması son derece anlamsızdır.

Öte taraftan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Ebî Dâvud'un (ö. 316/929) Hız. Ebû Bekir döneminde Ubey b. Kâ'b gözetiminde gerçekleşen Kur'an'ın cem'i hakkında şöyle demektedirler:

"İnsanlar Kur'an'ı Ebû Bekir'in hilafeti zamanında bir mushafta topladılar. Ubey b. Ka'b ayetleri okuyor insanlar da yazıyordu. Tevbe sûresinin: 'Bir sûre indirildiğinde... (9/Tevbe, 127)' ayetini yazdıklarında bunun son âyet olduğunu düşündüler. Ubey b. Ka'b onlara şöyle dedi: 'Rasûlüllah bana bu ayetten sonra iki ayet daha (Tevbe 128 ve 129) okudu'".⁹⁶

Bu hadis dikkate alındığında Tevbe 128-129. âyetlerinin Hız. Ebû Bekir dönemindeki cem' anında Huzeyme b. el-Ensârî'de bulunup yerine yazılmasının söz konusu olmadığını göstermektedir.

⁹³ Theodor Nöldke-Friedrich Schwally, *Kur'an Tarihi*, trc. Muammer Sencer (İstanbul: İlke Yayinevi, 1970), 30.

⁹⁴ Hız. Ebû Bekir, Hız. Ali'ye hilafetini niçin kabul etmediğini sorduğunda o, böyle bir şeyin söz konusu olmadığını sadece Kur'an'ı cemetmek için evinden çıkmamaya yemin ettiğini söylemiştir. Bk. İbn Ebî Dâvud, *Kitâbü'l-mesâhif*, 160-161; İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 45,

⁹⁵ Hız. Ömer'e bir ayeti bilen kişinin Yemâme savaşında öldüğü söylenince: "Allah'tan geldik ve ona döneceğiz." dedi ve Kur'an'ın toplanmasını emretti ve Kur'an toplandı. Kur'an'ı bir mushafta toplayan ilk kişi Ömer idi." Bk. İbn Ebî Dâvud, *Kitâbü'l-mesâhif*, 162.

⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 134; İbn Ebî Dâvud, *Kitâbü'l-mesâhif*, 154-155. Ayrıca bk. Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdi, *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm* (Dimeşk: Talâs li't-tirâse, 1985), 403; Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdüsselâm es-Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikra*, thk. Mervân el-Atiyye (Beyrut: Dâru'l-me'mûn, 1997), 163; Ebu'l-Kâsım Şihâbuddîn Abdurrahman Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz*, thk. Tayyar Altıkulaç (Beyrut: Dâru sâdir, 1975), 56; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4: 331.

Öte taraftan Taberî'nin kullandığı rivayette Zeyd b. Sâbit'in Tevbe 128-129. âyetleriyle ilgili olarak: "Eğer bunlar üç ayet olsalardı, onları bağımsız bir sûre olarak düzenlerdim"⁹⁷ ifadesi de anlamsızdır. Müslümanların telif ettikleri mushaflarda sûrelerin sıralaması ve isimleri konusunda birtakım farklılıklar olsa da sûrelerin ve ayetlerinin sayılarını belirlemek insanların yetkisine bırakılan bir iş değildir. Çünkü Hz. Peygamber'in "bu ayeti falan ayetlerin olduğu yere koyun" tarzındaki ifadeleri bunu açıkça ortaya koymaktadır.

Hz. Osman, Maveraünnehir'den Endülüs'e kadar uzanan İslam Devletinin belli başlı merkezlerine gönderilmek üzere çoğaltılan⁹⁸ nüshalardan göndermiş ve sahabenin elindeki nüshaların yakılmasını emretmiştir.⁹⁹ Bu durum açıkça bazı sahabelerin özel mushaflarının ve sahifelerinin olduğunu göstermektedir. İbn Ebî Dâvud (ö. 316/929) "Sahabenin Mushaflarındaki Farklılıklar" bölümünde Ömer, Ali, Ubey b. Ka'b, Abdullâh b. Mes'ud, Abdullâh b. Abbâs, Abdullâh b. Zübeyr, Abdullâh b. 'Amr, Âişe, Hafsa ve Ümmü Seleme'ye ait on adet müstakil mushafın olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰ Watt ise, Arthur Jeffery'nin on beş "esas mushaf" ve bir o kadar da "tali mushaf" listesi sunduğunu söylemektedir.¹⁰¹

Hz. Peygamber, Kur'an'ı yaklaşık olarak 23 yıl süren uzun bir süre zarfında vahiy kâtiplerine kelime kelime yazdırmıştır. Dolayısıyla onun bu son derece uzun süre içerisinde, en azından hayatının sonlarına doğru,

⁹⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 43.

⁹⁸ Bunların sayısı dört ile yedi arasında olup Mekke, Şâm, Yemen, Bahreyn, Basra ve Kûfe şehirlerine gönderilmiş ve biri de Medine'de bırakılmıştır. Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, I, 189; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 77. Hz. Osmân'ın kendisi için bir mushaf çoğalttırdığını söyleyenler de bulunmaktadır. Bk. Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1: 213. Yakubî ise mushafların dokuz adet olduğunu belirtmektedir. Bk. Azamî, *Kur'ân Tarihi*, 136. Çoğaltılan mushafların büyük şehirlere gönderilmesi sayının daha fazla olduğunu ima etmektedir.

⁹⁹ İbn Mes'ud Kur'an'ın cem'i ve çoğaltılmasında Zeyd b. Sabit'in görevlendirilmesine karşı çıkmış, Hz. Osman'ın mushafların yakılması emrini yerine getirmemiş ve taraftarlarına da yakmamalarını söylemiştir. Bk. Tirmizî, "Tefsir", 10; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 79-80.

¹⁰⁰ Bk. İbn Ebî Dâvud, *Kitâbü'l-mesâhif*, 289-394.

¹⁰¹ Bk. Watt, *Kur'ân'a Giriş*, 59. Suyûtî, Ubeyy b. Kâ'b ve Abdullah b. Mes'ûd'un; Zerkeşî, Ubeyy b. Kâ'b, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Ebû Zeyd, Ebu'd-Derdâ, Hz. Osmân, Temîm ed-Dârî ve Sa'd b. Ubeyd'in özel mushaflarının olduğunu söylemektedir. Bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 1: 201-203; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 304-305; İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 53-54. Zürcânî bunlara Ebû Eyyûb el-Ensârî'yi, İbn Nedîm Hz. Ali'yi eklemektedir. Bk. Zürcânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulumi'l-Kur'ân*, 1: 199-201; İbn Nedîm, *Fihrist*, 1: 45.

harflere ve dolayısıyla yazıya az da olsa aşına olması hem imkân dâhilinde ve hem de doğal bir durumdur.

5. Hz. Peygamber'in Okuma-Yazma Bilip Bilmemesi Konusu

Hz. Peygamber'in hayatının sonlarına doğru yazıyı öğrendiğine dair birtakım rivayetler bulunmaktadır. Nitekim Ebû Ubeyde Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) Hz. Peygamber'in risâletten sonraki yıllarda yazıyı öğrendiğine dair: "كَتَبَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِحَدِي أَنْ: لَا يَمَسُّ الْقُرْآنَ إِلَّا طَاهِرٌ" "Rasûlüllah dedem için: "Kur'an'a sadece temiz olanlar dokunur" diye bir yazı yazdı"¹⁰² şeklinde bir rivayet nakletmektedir.

Yine Yunus b. Meysere de Hz. Peygamber'in risaletten belli bir süre sonra yazı öğrendiğine dair şöyle demektedir: "فَنَرَى أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَتَبَ" "بعدما أنزل عليه "Rasûlüllah'ın (s.a.v) kendisine vahiy indirildikten (bir müddet) sonra yazıyı öğrendiğini düşünüyoruz."¹⁰³ Ömer b. Şeybe de Mücâhid kanalıyla: "مَا مَاتَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتَّى كَتَبَ وَقُرَأَ" "Rasûlüllah okuma-yazma öğrenmeden ölmedi"¹⁰⁴ sözünü nakletmektedir.

Öte taraftan Hz. Peygamber'in, Muaviye'nin yazdıklarına bakarak bunların doğru olarak yazıldığını onayladığına dair rivayetler de bulunmaktadır.¹⁰⁵ Yine kırtâs olayında geçtiği üzere Hz. Peygamber, vefatından önce ağırları iyice arttığında yanındakilere şöyle seslenmiştir: "اِثْنُونِي أَكْتُبُ لَكُمْ كِتَابًا لَنْ تَضِلُّوا بَعْدَهُ أَبَدًا" "Bana (kağıt-kalem) getirin de sizlere, benden sonra yolunuzu şaşırmayacağımız bir vasiyet yazayım."¹⁰⁶

İbn Hacer (ö. 852/1449) "kazâ umresi" babında metnini Hz. Ali'nin¹⁰⁷ yazdığı Hudeybiye antlaşmasındaki "Muhammedün Rasûlüllah" kelimesinin silinip yerine "Muhammed b. Abdullah" ifadesinin yazılması

¹⁰² Kâsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân*, 121.

¹⁰³ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1379), 7: 504.

¹⁰⁴ Hadis için bk. Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3. Baskı, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2003), 7: 68; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7: 504; Muhammed b. Hamza b. Nasr el-Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr ve 'acâibü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-kible li's-sekâfeti'l-İslâmiyyi, ts.), 2: 884. Bu hadisi munkatı, ravilerini zayıf ve mechûl olarak değerlendirenler muhaddisler de vardır. Bk. Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'd-du'afâi ve'l-mevzûa' ve esruhes-seyyiü fi'l-ümme* (Riyad: Dâru'l-ma'rife, 1992), 1: 518; hadis no: 343; İbnü'l-Mulekin Ömer b. Ali, *Ğâyetü's-sül fi hasâisi'r-Rasûl*, thk. Abdullah Bahruddîn Abdullah (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyyi, ts.), 134.

¹⁰⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 7: 503-505.

¹⁰⁶ Buhârî, "Megazî", 83.

¹⁰⁷ Ethem Ruhi Fıçlalı, "Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2: 371; Orhan Yılmaz, *Rivayetlerde Hz. Ali* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2015), 16.

hususunda naklettiği rivayetlerin bazısında bu ifadeyi Hz. Ali'nin bazısında da Hz. Peygamber'in bizzat yazdığına dair rivayetler nakletmiştir.¹⁰⁸ Hz. Peygamber müşriklerin itirazı üzerine Hz. Ali'den "Muhammedün Rasûlüllah" ifadesini silmesini ve yerine "Muhammed b. Abdullah" ibaresini yazmasını isteyince o: "Hayır, Allah'a yemin olsun ki onu silemem" demiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Bana yerini göster" dedi. Ardından Hz. Peygamber bu ifadeyi silerek yerine "Muhammed b. Abdullah" ibaresini yazmıştır.¹⁰⁹

Buhârî'de de benzer ifadelerle yer alan bu hadisin sonunda: " فَأَخَذَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْكِتَابَ، وَلَيْسَ يُحْسِنُ يَكْتُبُ، فَكَتَبَ: هَذَا مَا قَاضَى عَلَيْهِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ *"Rasûlüllah antlaşma metnini aldı. Yazısı iyi değildi. 'İşbu metin Muhammed b. Abdullah'ın kabul ettiği antlaşmadır' ifadesini yazdı"*¹¹⁰ ibaresi yer almaktadır.

Ebu'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) bu gibi rivayetleri dikkate alarak Hz. Peygamber'in sonraki zamanlarda yazıyı öğrendiğini söylemiştir. Şa'bî de Hz. Peygamber'in yazı yazmayı öğrenmesinin Kur'an'la çelişmediğini ifade etmiştir. Ona göre Hz. Peygamber'in "ümmiliği" ortaya çıktıktan sonra okuma-yazma öğrenmesine mâni olacak bir durum söz konusu değildir. Endülüslü âlimlerin bir kısmı Ebu'l-Velîd el-Bâcî'nin görüşüne katılırken bazıları da onu zındıklıkla suçlamışlardır.¹¹¹

'Ümmî' kelimesini tarihsel olarak: Yahudi topluluğuna ait olmayan bir başka ifadeyle semavî/ilahî bir kutsal kitabı bulunmayan Mekke'nin Arap kabileleri şeklinde tanımlayan Câbirî, Hz. Peygamber'in okuma-yazma bilip bilmemesi konusunda şunları söylemektedir: "Hz. Peygamber'in 'ümmî peygamber' olması, ille de onun okuma yazma bilmeyen bir kişi olduğu anlamına gelmediği gibi, Kur'an'ın Arapları 'ümmîler' olarak nitelemesi, zorunlu olarak onların okuma yazma bilmedikleri anlamına gelmez".¹¹² Hz. Peygamber'in okuma-yazma bilmesi nebi ve resul olmasına zarar verecek bir durum değildir. Çünkü peygamberliğin şartları arasında okuma-yazma bilmemek gibi bir şart bulunmamaktadır.¹¹³

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, 7: 504.

¹⁰⁹ Müslim, "Cihâd", 92.

¹¹⁰ Buhârî, "Megâzî", 43.

¹¹¹ Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî el-Endülüslî, *el-İşârât fi ma'rifeti'l-usûl*, thk. Muhammed Ali Ferkûs (Beyrut: el-Mektebetü'l-Mekkî, 1996), 113; Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcil'ârifîn el-Haddâdî el-Münâvî, *Feyzü'l-kadîr* (Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, h. 1356), 4: 255.

¹¹² Câbirî, *Kur'an'a Giriş*, 95.

¹¹³ Câbirî, *Kur'an'a Giriş*, 97.

alındığında, tarihen mümkün değildir. Zira Hz. Osman zamanında yapılan iş bir derleme değil, Hz. Peygamber döneminde yazılan ve Hz. Ebû Bekir döneminde tekrar yazılarak bir kitapta toplanan Kur'an'ın çoğaltılması olayıdır. Dolayısıyla daha önceden iki kez yazılan ayetlerin sadece bir kişide bulunması ve Mushaf'a yazılması makul bir durum değildir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Thk. Şuayb Arnaûd - Adil Mürşid. 45 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Akgül, Muhittin. "Kur'an'ın İlk Muhafızları "Vahiy Katipleri". *Diyanet İlmi Dergi* 46/4 (2010): 33-48.
- Aktan, Ali. "Arap Yazısının Doğuşu, Gelişimi ve İslam Yazısı Haline Gelmesi". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 2/6 (1988): 61-67.
- Ali, Cevâd. *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 20 Cilt. b.y.: Dâru's-sâkî, 2001.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1991.
- Aydın, Zeynel Abidin. "Hz. Peygamber'in Ümmîliği Meselesi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012): 287-307.
- Aydın, Zeynel Abidin. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Azamî, Muhammed Mustafa. "Asr-ı Saadette Yazı ve Vahiy Katibleri", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*. Ed. Vecdi Akyüz. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.
- Azamî, Muhammed Mustafa. *Kur'an Tarihi*. Trc. Ömer Türker - Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Endülüsî. *el-İşârât fî ma'rifeti'l-usûl*. Thk. Muhammed Alî Ferkûs. Beyrut: el-Mektebetü'l-Mekkî, 1996.
- Bağdâdi, Ebû Bekir el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb. *Telhîsu'l-müteşâbih fi'r-resm*. Dimeşk: Talâs li't-tirâse, 1985.
- Bâkillânî, Muhammed b. et-Tayyib. *el-İntisâr li'l-Kur'an*. Thk. Muhammed 'İsâm el-Kudât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-feth, 2001.
- Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud. *Meâ'limü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'an*. Thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1420.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Mektebetü'l-hilâl, 1988.

- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Alî. *Delâilü'n-nübüvve*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, h. 1405.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Alî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. 3. Baskı. Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Alî. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. Thk. Abdülmudî Emîn Kalacî. 15 Cilt. Dimeşk: Câmî'atü't-türâsî'l-İslamî, 1991.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Said Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsî'l-'Arabî, h. 1418.
- Birişik, Abdülhamit. "Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26: 383-388. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bloom, Jonathan M. *Kâğıda İşlenen Uygarlık*. Trc. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil. *Sahîhu'l-Buhârî*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmü'l-Kur'an*. Trc. Muhammed Çoşkun. 3 Cilt. İstanbul: Mana Yayınları, 2014.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Kur'an'a Giriş*. Trc. Muhammed Çoşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 2013.
- Câhız, Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kenânî. *el-Heyevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, h. 1424.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *Telbîsu İblîs*. Thk. Beşîr Muhammed Uyûn. Beyrut: Mektebetü dâri'l-beyân, 2005.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerîm Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012.
- Çetin, Nihad M. "Arap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3: 276-309. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah Abdurrahman. *Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Dayf, Şevkî. *el-Fen ve mezâhibuhû fi'ş-ş'i'ri'l-'Arabî*. 12. Baskı. Mısır: Dâru'l-meârif, ts.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Derveze, İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. 7 Cilt. Trc. Şaban Karataş - Ahmet Çelen - Mehmet Çelen - Ekrem Demir. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2014.

- Derveze, İzzet. *Kur'anü'l-Mecid*. Trc. Vahdettin İnce. İstanbul: Ekin Yayınları, 1997.
- Ebû Azîz, Said Yusuf Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-'azîz li'l-etfâl ve'l-usrati'l-müslime*. Kahire: el-Mektebetü't-tevfikiyye, 2008.
- Ebû Şâme, Ebu'l-Kâsım Şihâbuddîn Abdurrahman. *el-Mürşidü'l-vecîz*. Thk. Tayyar Altıkulaç. Beyrut: Dâru sâdır, 1975.
- Ebû Ubeyde, Muammer b. el-Müsemâm el-Teymî el-Basrî. *Mecâzü'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Fuad Sezgin. Kahire: Mektebetü'l-hancî, h. 1381.
- Elbânî, Ebû Abdurrahman Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdisi'd-du'afâi ve'l-mevzûa' ve esruhes'-seyyiü fi'l-ümme*. 14 Cilt. Riyad: Dâru'l-ma'rife, 1992.
- Esed, Nâsiruddîn. *Mesâdiru's-şî'ri'l-câhilî*. Kahire: Dâru'l-meârif, 1978.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2: 371-374, Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Thk. Mustafa Abdulkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. Trc. Salih Tuğ. 2 Cilt. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1993.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'an-ı Kerîm Tarihi*. Trc. Abdülaziz Hatip. İstanbul: Beyan Yayınevi, 2010.
- Heykel, Muhammed. *Muhammed Mustafa*. Trc. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1985.
- Heysemî, Ebu'l-Hasen Nüreddîn b. Ali b. Ebû Bekir b. Süleyman. *Mecmeu'z-zevâid ve menbeu'l-fevâid*. Thk. Hüsameddin el-Kudsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-kudsî, 1994.
- İbn Abdirrabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn. *el-'İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, h. 1404.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 Cilt. Tûnus: Dâru Sahnûn li'n-neşr ve't-tevzî', ts.
- İbn Atiyye, Ubû Muhammed Abdulhak. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîr-i kelâmi'l-vecîz*. Thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, h. 1422.
- İbn Düreyd, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî. *Cemheretü'l-lüğa*. Thk. Remzi Münir Ba'lebekî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987.

- İbn Ebî Dâvud, Süleymân b. Es'as es-Sicistânî. *Kitâbü'l-mesâhif*. Thk. Ebu'l-Usâme Selîm b. 'Îd el-Hilâlî. Lübnan: Müessesetü ğirâs li'n-neşr ve't-tevzi', 2006.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-'azîm*. 3. Baskı. Thk. Esad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Suud: Mektebetü nizar Mustafa el-bâz, h. 1419.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali Ebu'l-Fadl el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, h. 1376.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed el-Büstî. *Sahîhu İbn Hibbân*. 2. Baskı. Thk. Şuayb Arnaûd. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1993.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîratü'n-nebeviyye*. Thk. Mustafa es-Sekkâ - İbrâhîm el-Ebyârî-Abdülhafîz Şelebî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-hayr, 1995.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *Fedâilü'l-Kur'an*. b.y.: Mektebetü İbn Teymiye, h. 1416.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-'azîm*. 2. Baskı. 8 Cilt. b.y.: Dâru tayyibe, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *eş-Şi'r ve's-şu'arâ*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Daru'l-me'ârif, 1958.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Garîbü'l-Kur'an*. Tkh. Said el-Lihâm. b.y.: y.y., ty.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Te'vîlü muhtelifi'l-Hadîs*. b.y.: el-Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-işrâk, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali. *Lisânü'l-'Arab*. 3. Baskı. 15 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, h. 1414.
- İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. Thk. İbrâhîm Ramazân. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-ma'rife, 1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1968.
- İbn Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Tefsîru'l-Kur'ani'l-'azîz*. Thk. Ebû Abdullah Hüseyin b. 'Ukkâşe-Muhammed b. Mustafâ el-Kenz. 5 Cilt. Mısır: el-Fâruku'l-hadîse, 2002.
- İbnü'l-Mulekkin, Ömer b. Ali. *Ğâyetü's-sûl fî hasâisi'r-Rasûl*. Thk. Abdullah Bahruddîn Abdullah. Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyyi, ts.
- İsbindârî, Abdurrahman Ömer Muhammed. *Kur'an-ı Kerîm'in Mekke Döneminde Yazılışı*. Trc. Veli Kayhan. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Karaman, Hayreddin - Çağrıçı, Mustafa - Dönmez, İ. Kafi - Gümüş, Sadrettin. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

- Kâsım b. Sellâm, Ebû Ubeyde b. Abdullah el-Herevî. *Fezâilü'l-Kur'an*. Thk. Mervân Atiyye. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1995.
- Kayhan, Veli. *Kur'an Vahyinin Yazıldığı İlk Malzeme*". İstanbul: İfav Yay., 2014.
- Kirmânî, Muhammed b. Hamza b. Nasr. *Garâibü't-tefsîr ve 'acâibü't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kible li's-sekâfeti'l-İslâmiyyi, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmiu' li ahkâmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-fikir, 1995.
- Mahallî, Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed - Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâlüddîn. *Tefsîru'l-Celâleyn*. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-hadîs, ts.
- Mahzûmî, Ebu'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî. *Tefsiru Mücâhid*. Thk. Muhammed Abdüsselâm. Mısır: Dâru'l-fikri'l-İslâmî, 1989.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. Thk. Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, ts.
- Mennâu'l-Kattân. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1990.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîru'l-Merâğî*. 30 Cilt. Mısır: Şirketü mektebe, 1946.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen el-Belhî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. Thk. Ahmed Ferîd. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2003.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdurraûf b. Tâcil'ârifîn el-Haddâdî. *Feyzu'l-kadîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, h. 1356.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. Haccâc. *Sahîhu Müslim*. Thk. Muhammed Fuâd Abdulbakî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, ts.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, "İslâmî Eğitimde Sözlü Aktarım ve Kitap: Yazılan ve Konuşulan Söz". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 6/3 (1992): 181-188.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Fezâilü'l-Kur'an*. 2. Baskı. Thk. Faruk Hammâde. Beyrut: Dâru ihyâi'l-'ulûm-Dâru's-sekâfe, 1992.
- Nöldke, Theodor - Friedrich, Schwally. *Kur'an Tarihi*. Trc. Muammer Sencer. İstanbul: İlke Yayınları, 1970.
- Özsoy, Ömer. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2002.
- Öztürk, Mustafa - Ünsal, Hadiye. *Kur'an Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Palabıyık, M. Hanefi. "Cahiliye Dönemi ve İslam'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2007): 31-68.

- Rahim, Tuğral. "Kur'anın Cem'i ve İstinsahında Üç Önemli Nokta". *Diyanet İlmî Dergi* 27/1 (1990): 89-101.
- Ravdân, Abd Avn, *Mevsû'atü şu'arâi'l-'asri'l-Câhilî*. Ürdün: Dâru Üsâme, 2001.
- Râzî, Ebû Abdullâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyait'türâsi'l-'Arabi, h. 1420.
- Râzî, Zeynuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir. *Muhtârus-sihâh*. 5. Baskı. Thk: Yusuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetu'l-'asriyye-ed-Dâru'n-nemûzeciyye, 1999.
- Sa'dî, Abdurrahman b. Nâsır b. Abdullah. *Teysîru'l-kerîmi'r-Rahmân fi tefsîri kelâmi'l-mennân*. Thk. Abdurrahman b. Muallâ el-Lüveyhik. b.y.: Müessesetü'r-risâle, 2000.
- Sa'lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'an*. Thk. Muhammed b. Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2002.
- Sabîh, Muhammed. *Bahs cedîd 'ani'l-Kur'ani'l-kerîm*. Kahire: Dâru's-şurûk, 1983.
- Salih, Subhî. *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. Trc. Yaşar Kandemir. Ankara: İFAV Yayınları, 1997.
- Sehâvî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdüsselâm. *Cemâlû'l-kurrâ ve kemâlû'l-ikra*. Thk. Mervân el-Atiyye. Beyrut: Dâru'l-me'mûn, 1997.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsîrul-Kur'an*. Thk. Yâsir b. İbrâhîm-Ganîm b. Abbâs. Riyâd: Dâru'l-vatan, 1997.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Bahru'l-'ulûm*. 3 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Semînu'l-Halebî. *ed-Dürrü'l-mesûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*. Thk. Ahmed Muhammed el-Harrâd. 11 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-kalem, ts.
- Subhî, Sâlih. *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an*. İstanbul: Derseâdet, ts.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâlüddîn. *ed-Dürrü'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, ty.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir Celâlüddîn. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1996.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Abdullah. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr-Dâru kalem, h. 1414.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed. *Fedâilu's-sahâbe*. 2 Cilt. Thk. Vesiyullah Muhammed Abbâs. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1983.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Hayat Kaynağı Kur'an Tefsiri*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınevi, 2012.

- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. Thk. Sıdkı Cemîl el-Attâr. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2001.
- Tirmizî, Muhammed b. Îsâ. *Sünen*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Tüsterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah. *Tefsîru't-Tüsterî*. Thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, h. 1423.
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Metinleşme Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2014.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed en-Nîsâbûrî. *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'azîz*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Beyrut: y.y., h. 1415.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed Nîsâbûrî. *Esbâbu nuzûli'l-Kur'an*. Thk. Îsâm b. Abdulmuhsin el-Humeydân. Dimâm: Dâru'l-islâh, 1992.
- Watt, W. Montgomery. *Kur'an'a Giriş*. Trc. Süleyman Kalkan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdî. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Yenda Yayınları, 2001.
- Yılmaz, Orhan. *Rivayetlerde Hz. Ali*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed Abdurrezzâk. *Tâcu'l-'arûs*. 40 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zeccâc, Ebû İshak. *Meâni'l-Kur'an ve 'irâbihî*. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1995.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1988.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-lüğati'l-'Arabî*. b.y.: Dâru'l-hilâl, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Thk. Fevvâz Ahmed Zümerlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1995.